

BRABANTS OUDSTE LUIDKLOK

C. van Maastricht

In de toren van het oude raadhuis van Willemstad hangt een nu bijna vergeten klok. Haar klanken zijn al enkele jaren verstomd, maar toch heeft deze klok vier eeuwen lang dagelijks haar geluid over Willemstad laten horen. Dag en nacht sloeg zij de hele en de halve uren, die het uurwerk haar aangaf; vanaf 1610 in 'concurrentie' met de beide klokken van de koepelkerk. Haar geluid werd gehoord als de stadspoorten open gingen en voordat zij gesloten werden. Er werd brand en onraad mee geklept. Ook werd er victorie geslagen als er in oorlogsjaren een belangrijke stad werd herwonnen, zoals bij de inname van de stad en citadel van Namen in 1695 door Willem III en Menno van Coehoorn of als er een vrede werd gesloten, bijvoorbeeld in 1749 na de Oostenrijkse Successieoorlog.

Geluid werd er bij de verjaardag van een prins van Oranje, en zeer langdurig bij diens dood. Bij de dood van prins Willem IV in 1751 werd er op zeventenentwintig hele dagen geluid.

Men kon trouwens bij een gewone begrafenis ook de stadsklok laten luiden; dit kostte in 1679 voor een 'oud mens' twaalf stuiver, beneden de twaalf jaar zes stuiver.

Tot 1922 werd ook zondagsavonds met de stadsklok geluid. Men wist niet meer waar dit voor diende, maar het was een traditie geworden. Raadslid Van Sprang wilde in verband met het streven naar zondags-heiliging de stadsarbeider die de klok moest luiden, van die taak ontslaan. Burgemeester H. van der Veen vond het voor de arbeider niet zo'n groot karwei om op zondagavond de klok een paar minuten te luiden en meende dat dit aloude gebruik door de mensen op prijs werd gesteld. Het voorstel van Van Sprang om dit gebruik af te schaffen werd met vier tegen twee stemmen aangenomen.

De klok werd op 1 maart 1943 door de Duitse bezetter gevorderd, evenals de beide kerkklokken. Zij kreeg een oorlogsinventarisnummer. In vage letters en cijfers staat dit nog aangegeven: 6 C 426 P en in een ovaal 340, wat het gewicht in kilo's aangeeft. Bij die vordering werd de ouderdom van de klok niet herkend, waardoor zij een verkeerd nummer kreeg. In de opslagplaats te Tilburg heeft men haar verder onderzocht. Gelukkig herkende men toen de ouderdom en hield men rekening met de historische waarde van de klok. Daarom kreeg ze alsnog de P van Prüfung (onderzoek) en gelukkig voor haar hield de oorlog op tijd op. In september 1945 kwam de klok, evenals de kerkklok, weer terug en al gauw was haar geluid om het half uur weer in Willemstad te horen. Nu staat het oude raadhuis al enkele jaren leeg en staat het mechanische uurwerk stil. Aangezien er al lange tijd geen andere taken meer voor haar zijn dan de uren te slaan, zwijgt de torenklok.

BRABANTS OUDSTE LUIDKLOK

C. van Mastrigt

Een laat 12e eeuwse klok

Deze klok, zonder enig ornament of opschrift, blijkt Brabants oudste luidklok te zijn. Toen de klok in 1588 of 1589 in de pas gereed gekomen toren van het raadhuis werd ingehangen, dus ruim vier eeuwen geleden, was zij vermoedelijk al vier eeuwen oud. De luidklok is van een model dat door de grootste autoriteit op klokkengebied, de campanoloog André Lehr, hoofdconservator van het Nationaal Beiaardmuseum in Asten, is herkend als een model uit de laat 12e eeuw.

Hij schrijft over de oudste klokken onder meer:

"...Het is overigens interessant om op te merken dat al deze klokken min of meer het model van een bijenkorf bezitten, ondanks het feit dat Theophilus (een Duitse priester-monnik, tevens bronggieter die een boek hierover schreef – red) over het klokprofiel weinig zegt. Nochtans volgden de klokkengieten in de 11e en 12e eeuw op dit punt over een zeer groot gebied een zelfde traditie. De Lage Landen schenen hier echter niet toe te behoren, want niet alleen vindt men daar nergens een onvervalste Theophilus klok, doch bovendien zijn er slechts weinige die min of meer aan het bijenkorfmodel doen denken. Dit is het geval met de laat 12e eeuwse luidklok in de toren van de N.H. kerk te Oudega (F) of het uit dezelfde tijd daterende exemplaar in de Stadhuistoren van Willemstad (N.B). Beide klokken bezitten geen enkel opschrift, terwijl die van Willemstad ook nog elk ornament mist. Het is duidelijk een bewijs dat destijds de klokkengietkunst nog in haar kinderschoenen stond. Op grond van de culturele positie die dit land toen innam, behoeft dit natuurlijk allerm minst te verbazen..."

Zelfs als de heer Lehr zich een eeuw vergist mocht hebben, dan toch blijft deze klok de oudste van Brabant. Er hangen namelijk nergens anders in Brabant 12e of 13e eeuwse klokken.

Toen de klok naar alle waarschijnlijkheid aan het eind van de 12e eeuw – zeg de jaren 1180 tot 1200 – gegoten werd, moest de Gotiek hier te lande nog zijn intree doen; dat gebeurde pas omstreeks 1230. De fundamenten van de Domtoren in Utrecht moesten nog worden gelegd (1321) en de bouw van de St. Jan te Den Bosch begon pas ruim twee eeuwen later. De kerk of kerkje waarvoor de klok bestemd was, moet dus nog een Romaanse kerk geweest zijn. Zo'n kerk had vaak dikke muren om het zware gewelf te kunnen steunen. Kenmerkend zijn de vensters met ronde bogen. Het was de tijd waarin de Duitse keizer Frederik I Barbarossa met een kruisvaardersleger van 100.000 man naar het Heilige Land vertrok (1189). De Hollandse graaf Floris III, die hem vergezelde, bezweek tijdens die kruistocht. Misschien heeft de klok de uit stad of dorp vertrekkende deelnemers aan die tocht wel uitgeluid.

De klok in de Middeleeuwen

De kerktoren met luidklok had een bijzondere plaats in de middeleeuwse samenleving. Het mechanische uurwerk is pas een 14e eeuwse uitvinding; daarvoor behielp men zich met zonnwijzer, zandloper of soms met een wateruurwerk. "Ongeveer" was in die tijd trouwens goed genoeg.

Het was de luidklok die de bevolking liet weten waarnaar zij zich moest richten. Zij gaf de metten, de nonen en de vespers aan, de dagverdeling in morgen, middag en avond en als kloosterklok waarschijnlijk ook nog de lauden, de primen, de tertsen, de sixten en de complete. Het Angelus werd geklept, drie keer drie maal met even doorluiden, om de mensen op te roepen het gebed "Engel des Heren" te bidden.

Het klokkengieten

Het klokkengieten gebeurde met een techniek die cire perdue of de verloren was methode wordt genoemd. De in was gemodelleerde vorm – de valse klok – werd in leem ingekapseld. Nadat dit leem was gehard had men de vorm. Daarna werd de was gesmolten en de lege vorm met vloeibaar brons gevuld.

Bron, een legering van koper en tin, werd ook gebruikt voor het gieten van kanonnen, zij het met wat meer koper en met wat minder van het zachtere tin. De koper/tin verhouding van brons voor kanonnen was gemiddeld – het wisselde iets naar gelang het type kanon – 90/10, dat voor klokken 80/20 tot 75/25. Bovendien moest voor kanonnen met een hogere temperatuur gestookt

BRABANTS OUDSTE LUIDKLOK

C. van Mastrigt

worden. Het brons van een kanon moest harder zijn dan van een luidklok; een kanon krijgt immers heel wat meer te verduren dan een klok.

Buitgemaakte of afgedankte klokken gingen in de smeltoven en werden met toevoeging van een zelfde hoeveelheid koper (om de hoeveelheid tin te halveren) omgesmolten tot brons voor kanonnen.

Onder geschutgieters waren er ook bij die tevens klokkenmaker waren.

De oudste gedateerde klok in Nederland is een laat 13e eeuwse klok, namelijk uit 1284 en is in het bezit van het Fries Museum. De oudste klok met de naam van de maker er op is een klok uit 1285 uit Hekelingen gemaakt door Christianus: Christianus me fecit. Deze is in het bezit van het Rijksmuseum te Amsterdam.

Kloknamen

Klokken hadden in de Middeleeuwen, zoals onder andere schepen, huizen, kanonnen en zelfs soms zwaarden, een eigen naam. Klokke Roelant uit Gent is hiervan een bekend voorbeeld. Uit latere tijd stamt de Big Ben, waarvan het sonore geluid zolang via de radio te horen was. De klokken van de St. Jan te 's-Hertogenbosch, zowel groot als klein, waren gedoopt en kregen namen van Maria en van heiligen.

De klokken van o.a. Zevenbergen en Steenbergen waren genaamd naar Maria: "Maria is mijne name". Heusden bezat de klokken Katharina vocor en Gheorgius vocor en in Kruisland heet(te) de klok, meer profaan, Wilhelmus.

De naam van de klok, met eventueel een andere tekst plus het jaartal en eventuele versiering kwam op de klok te staan.

De aankoop

De bouw van een raadhuis, en kort daarop van een kerk, was voor een klein stadje met hoge lasten een grote en dure onderneming.

Op alles moest bekibbeld worden en er werd natuurlijk uitgekeken naar een zo goedkoop mogelijke klok. Eigenlijk twee klokken, want men wilde zowel een grote als een kleine klok, de laatste voor het halve uur. Omdat de stadsrekeningen pas sinds 1590 bewaard gebleven zijn, ontbreken alle gegevens omtrent de aankoop van zowel de grote als de kleine klok.

Het is overigens mogelijk dat er vóór 1588 al een klok in Willemstad was. Op de plattegrond van Symon Damass van Dueren uit 1586, die in vogelvlucht is getekend, staat aan de kop van de Voorstraat, waar nu het pakhuis van Maris is, de hoofdwacht getekend met daarvoor, naar mijn interpretatie, een klokkenstoel met klok. Misschien is dit op de originele kaart in het Rijksarchief te Den Bosch beter te zien. Bovendien is het de vraag of het deze klok is die na de voltooiing van de raadhuisstoren daar werd ingehangen.

Het was een moeilijke tijd om aan klokken te komen. In 1578 nog had de Staten-Generaal klokken gevorderd om omgesmolten te worden tot oorlogstuig (wat de Duitsers in 1943 dus ook deden). De kleine klok werd nieuw aangeschaft van de klokken- en geschutsgieter Thomas Both in Utrecht.

Dit blijkt uit het opschrift van de klok: "Soli Deo Gloria – Thomas Both me fecit 1588". In oktober 1610 werd deze kleine klok van de stadhuistoren naar de kerk overgebracht, toen ook het 'horlogie', het uurwerk van het stadhuis, in de koepelkerk werd geïnstalleerd en het stadhuis van een nieuw uurwerk werd

BRABANTS OUDSTE LUIDKLOK

C. van Mastrigt

voorzien. Deze klok is na de brand van de koepelkerk in 1950 niet meer in de kerk aangebracht en hangt nu - na in 1952 hergoten te zijn door J.van Bergen te Midwolda - in de hal van het Mauritshuis.

(De maten van deze klok van Thomas Both zijn: hoog vanaf de schouder 40 cm, doorsnede 49 cm.)

Voor het verkrijgen van een kerkklok in 1605 werd heel wat moeite gedaan en het halve land afgereisd.

De koster, "horlogiestelder", en manusje van alles Michiel Pietersen Ketelaer werd toen opgedragen door

"...Borgermr. ende Regierders der Stede Willemstad om in de stede hiernaer verclaert te vernemen nae een clocke inde uurwerck tbehoeve van de nieuwe kerke alhier.

Op 10 juli 1605 geweest ten Tolen ende Bergen op Zoom 6 dagen f. 9.-.-

16 juli is de rendant (=Ketelaer) weer uitgereist naar Dordregt, Rotter-dam, Schiedam, Delft, 'sGra-ven-hage, Gouda, Utrecht, Amsterdam zonder te kunnen verneemen dat er ergens eenige clocken te koop waren,

dochte hem binnen Amsterdam wel ene clocke zoude te bekomen zijn.

26.7. Rendant met de borgermeester Pieter de Coninck gereist naar Amsterdam."

In Amsterdam slaagde men er in om een klok te kopen, echter geen gebruikte. Het werd een nieuwe die gegoten werd door Cornelis Ammeroy, een zwager van Thomas Both.

Beide Willemstadse burgemeesters lieten hun naam er in vereeuwigen:

"*DESE*CLOCK*HEBBEN*DOEN*CHIETEN *WEGENDE*OMTRENT*1200*

SWAER*ALS*DOEN*BORGEMEESTERS*JAN* GARIN =//

EN*PETER*DE*CONINCK*NIDT*SONDER*GODT*CORNELIS*AMMEROY*ME*FECIT*

AMSTELREDAMI*ANNO*1605*". Bovendien werd de klok nog voorzien een versiering en van de wapens van de stad, van prins Maurits en van de schout Cornelis Splinter.

De rekening werd op 8 oktober ingediend door Wijnand Jansz, koopman van koper te Amsterdam, die voor de 1245 pond wegende klok 54 carolus gulden per 100 pond rekende.

Wat in 1605 niet lukte, namelijk een 'tweede hands' klok aan te schaffen, was voor de grote klok van het raadhuis wel gelukt. Het was bovendien niet zomaar een oude klok, maar een die toen al vermoedelijk vier eeuwen oud was!

De mogelijke herkomst van de klok

Misschien dat er ooit nog eens ergens in een archief een aantekening gevonden wordt dat men een klok verkocht heeft aan de Willemstadse magistraat, maar dat is te betwijfelen. Naar de herkomst van deze toen al oude klok kan men alleen maar gissen.

Het kan zijn dat men een klok gekocht heeft van een kerkbestuur dat een grotere klok met een mooier en zwaarder geluid wilde hebben en de oude in de aanbidding deed. De tijd was er echter niet na. Het was oorlog en voor plundering en vernieling waren katholieke kerken en kloosters een belangrijk doelwit, vooral van de Watergeuzen, maar ook het Staatse leger ontzag deze gebouwen niet.

Het is te begrijpen dat de waardevolle bronzen klokken als oorlogsbuit werden meegevoerd. Hiervan konden de hard nodige kanonnen van gegoten worden.

Geschiedschrijver P.C. Bor (1559-1635) schreef over de verovering van Den Briel o.a.:

"...Deze victorie tegen de Spanjaarden was oorzaak dat de Geuzen grote moed en courage en enen groten toeloop kregen van volke en ook van vele geboefte. Als zij nu deze victorie verkregen hadden, bedreven zij veel vreugde. Daarna deden zij alle huislieden monsteren en zwoeren malkanderen te assisteren en de stad te bewaren tot behoef van den Prince van Oranje...Voorts maakten zij schuiten en scheepkens toe, roofden en plonderden dagelijks op de stromen. Zij haalden ook de klokken van alle de dorpen van 't gehele eiland..."

BRABANTS OUDSTE LUIDKLOK

C. van Mastrigt

Voordat zij Den Briel innamen, hadden de Watergeuzen al in 1571 vanuit het Kanaal invallen gedaan in Vlaanderen en Holland, waar zij onder andere de kerk van Ooltgensplaat plunderden. In de Westhoek van Brabant werd bevolen 'scherpe wacht' te houden. Dit voorkwam niet dat in de Noordwesthoek "*quaetdoeners ende roovers*" de vruchten van de akkers haalden en de (katholieke) godsdienstoefeningen onmogelijk maakten. De Ruigenhilse pastoor De Moor vluchtte van het Eiland. In augustus moesten in de Ruigenhil maatregelen genomen worden tegen het "*...quaet regiment ende periculen van diversche persoonen ende ballingen hantierende t'dorp en t'lant van de Ruygenhill bij gedoogen van Willem Pietersz als stadhouder aldaer...*". Stadhouder Willem Pietersz (= waarnemer van de schout) moest zijn medewerking bekopen met opsluiting in Bergen op Zoom. Na de inname van Den Briel en kort daarop van Vlissingen, konden de Geuzen vanuit binnenlandse havens opereren. De Ruigenhil was in dat jaar en de jaren daarop wisselend in handen van de Spanjaarden en de Watergeuzen. Om plundering te voorkomen werd diverse malen aan hen een sauvegarde betaald, een afkoopsom in geld of goederen. Uiteindelijk kregen de Watergeuzen hier de overhand en werd het Eiland met zijn vele kreken een van hun uitvalsbases.

Op 31 juli 1586 bracht de toen achttien jaar oude prins Maurits een bezoek aan Willemstad. Hij gebruikte die dag met zijn gevolg de maaltijden ten huize van de scheepskapitein Hans Tholenaar (ook wel Tollenaar). Deze woonde in de Voorstraat, nu nummer 18-20.

De magistraat bood Maurits deze maaltijden aan en sloofde zich daarvoor, ondanks de slecht gevulde stadskas, zo goed mogelijk uit..

Bij het avondeten was ook de magistraat aanwezig. Wat er besproken werd is niet bekend, maar het zal ongetwijfeld verband hebben gehouden met het charter van prins Maurits van 12 augustus 1586, slechts twaalf dagen na die maaltijd.

De heer C.A.I.L. van Nispen concludeert in zijn publicatie "De Vesting Willemstad", dat door dit charter de plaats meer stedelijke glans kreeg en méér werd dan alleen een militair-strategische stad.

In dit charter constateerde prins Maurits onder meer, dat zijn stad nog niet was voorzien van een kerkgebouw, noch van een toren of uurwerk; ook waren er nog geen behoorlijke poorten of kasseistraten. Hij stelde hiervoor 600 carolusgulden beschikbaar.

BRABANTS OUDSTE LUIDKLOK

C. van Mastrigt

De klok is vanaf de schouder even hoog als breed
namelijk 68 centimeter!

Dit was bij lange na niet genoeg en de magistraat moest uit haar povere middelen putten en bovendien extra belastingen heffen om ook maar een deel hiervan te realiseren. Een oplossing werd gevonden om een stadhuis te bouwen met een toren voorzien van uurwerk en klok. In dat stadhuis zouden dan voorlopig de kerkdiensten worden gehouden.

Zoals vermeld werd die vergadering met prins Maurits gehouden in het huis van kapitein Hans Tholenaar. Hij zal ongetwijfeld als gastheer het nodige van die besprekingen hebben gehoord of wellicht bijgewoond. Tholenaar was toen kapitein van een oorlogsschip, mogelijk het schip van de wacht voor het Eiland van Willemstad en Klundert.

Van 1570 of eerder tot begin 1575 was hij vorster – een combinatie van gerechtsbode en veldwachter – van het dorp Ruigenhil. Hij was als zodanig de rechterhand van stadhouder Willem Pietersz, de geuzensympathisant. Zelf zal hij in die tijd contact gehad hebben met de Geuzen en wellicht deel genomen hebben aan hun strooptochten. Want in 1576 duikt hij ineens op als admiraal, zo genoemd omdat hij als kapitein het admiraalschap over een aantal oorlogsschepen voerde. Hem werd f 420.17.7 betaald voor "zijn dienst met een schip van oorlog voor dit Eiland gedaan".

Niemand in Willemstad moet beter over buitgemaakte goederen geïnformeerd geweest zijn dan Hans Tholenaar. Als er ergens een klok bij was zal hij dat wel geweten hebben.

Hij was geen beste, die Tholenaar, want drie jaar later, in 1589 verraadde hij de prins door mee te werken aan de overgave van Geertruidenberg door het Engels garnizoen aan de Spanjaarden. Als voortvluchtige "Bergverkoper" stond hij sindsdien te boek.

Maar niet alleen de Geuzen, maar ook het reguliere leger hield strooptochten. Op 1 augustus 1584 gaven de Staten van Holland de Willemstadse gouverneur Emmery de Liere opdracht, omdat het Spaanse leger zijn kwartieren te Lillo aan de Schelde had opgebroken en naar de Hollandse grens dreigde te komen, alle dorpen en plaatsen in het Land van Breda te verwoesten, af te branden en de mensen met have en vee naar Holland te evacueren.

De Liere voelde kennelijk weinig voor deze tactiek van de verschroeide aarde om de vijand geen gelegenheid tot bevoorrading te geven. Drie weken later kreeg hij van de Staten een aanmaning zijn opdracht alsnog uit te voeren. Alleen uit Hoge en Lage Zwaluwe had hij goederen, vee en geld laten weghalen. Op zijn advies werd de graaf Van Hohenlo belast met dit karwei, die zijn toen in Klundert gelegerde Duitse ruiters hiertoe opdracht gaf.

Op 24 juni 1587 besloten de Staten van Holland – een besluit dat werd overgenomen door de Staten-Generaal – opnieuw tot 'devastatie' van de dorpen in Brabant. *"... dat men alle Dorpen, Huisen en Plaatsen [die onder de vijand liggen] sal afbranden en devasteren, en dat alle Goederen, Beesten en andere Instrumenten, als Wagens, Karren, Ploegen, Seysens en anders, daar meede eenige Vrugten van den Velde souden moogen werden gesneeden en getransporteert, of ook de Landen eenigsints weederomme gecultiveert, sullen werden berooft en voor goede pryse en buit gehouden ..."*

Nog in juli werden tussen de dertig en veertig dorpen in de Langstraat en de Peel platgebrand. De Antwerpse bisschop Torrentius schreef in 1591 dat alle kerken en kapellen binnen het decanaat en de stad van Breda nu zijn 'uitgeplunderd, ontheiligd en verwoest'.

Dat één van de klokken uit de verwoeste kerken of kloosters – *"voor goede pryse en buit gehouden"* – in Willemstad terecht is gekomen, is zeker niet onwaarschijnlijk.

Hoe het ook zij, de herkomst van de klok zal altijd wel onzeker blijven. Het is te hopen, dat na de nu op gang zijnde restauratie van het raadhuis, deze oudste klok van Brabant weer haar klank over Willemstad kan laten horen.

BRABANTS OUDSTE LUIDKLOK

C. van Mastrigt

Met dank aan mevr. Elly van Loon – van de Moosdijk, kunsthistoricus, die vijf jaar werkzaam was in het Nationaal Beiaardmuseum te Asten en thans een dissertatie voorbereidt op de versieringen op de klokken in het hertogdom Brabant. Zij maakte me op deze klok attent en lichtte me onder meer in over het 'oorlogsverleden'.

Bronnen:

A.Lehr – Van paardebel tot speelklok; Zaltbommel 1981

A. Lehr, 'De middeleeuwse klokgietkunst'. In: Klokken en klokkengieters (een uitgave van Historische Commissie van de Nederlandse Klokkenspelvereniging - Klokken en klokkengieters; 1963

C.A.I.L. van Nispen – De Vesting Willemstad – Willemstad in de Tachtigjarige Oorlog; 1983

P.M.Toebak – De 'religieuze' tegenstelling 1580-1610 –Noordbrabants Historisch Jaarboek 1991

J.Albarda/F.L.Kroesen – Nederlands geschut sinds 1677 – Bussum 1978

RegAWB - Oud Archief Willemstad – Archief Ned. Hervormde kerk